

УДК 159.923.5+14

Д.П.СЕПЕТИЙ (кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних дисциплін)

Запорізький державний медичний університет

dsepetij@ukr.net

ІМПЕРАТИВ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ У СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ

У статті в історико-філософському контексті розкривається зміст ідеї самореалізації з присутніми в ній неявними припущеннями про природу людської "самості"; аналізується тлумачення цієї ідеї в філософсько-психологічній літературі ХХ ст.

самореалізація, самотрансценденція, самість, смисл, цінність, метафізичний, актуалізація, належне, потенціал, можливість

Вступ

Ідея самореалізації є однією з найвпливовіших ціннісно-цільових установок сучасної європейської культури. Вона культивується в багатьох філософських і психологічних вченнях, художній літературі ХІХ-ХХ ст. Такі відомі теоретики гуманістичної психології ХХ ст. як Е.Фромм, А.Маслоу, Р.Мей та ін. розглядали самореалізацію (актуалізацію власних потенційних можливостей) як головну загальну мету людського життя і головний ціннісно-моральний критерій. Також і для сучасної масової психологічної літератури самореалізація є головним гаслом. Проте деякі мислителі (зокрема, психолог і філософ Віктор Франкл) не підтримують захоплення ідеєю самореалізації і доводять, що вона має надто невизначений зміст і не може сама слугувати джерелом життєвих цінностей і смислів, – хоча й може позитивно вплинути на здатність людини реалізувати вже наявні в неї пріоритети. Зрештою, під самореалізацією різні люди розуміють зовсім різні речі – від самовідданого служіння людству у певній сфері діяльності (наука, мистецтво, медицина ...), до якої людина відчуває покликання (здібність і схильність), до звичайного кар'єризму і готовності прокладати собі шлях нагору по головах інших.

За популярністю гасла самореалізації стоять деякі типові для європейської культури (філософії, літератури, мистецтва) неявні припущення про природу людської "самості" та властивого їй потенціалу, який вимагає актуалізації. У відриві від цих припущень ідея самореалізації втрачає свій ціннісний зміст. Тому існує потреба у їх з'ясуванні.

Мета статті – розкрити в історико-філософському контексті зміст ідеї самореалізації з присутніми в ній неявними припущеннями про природу людської "самості"; проаналізувати тлумачення цієї ідеї в філософсько-психологічній літературі ХХ ст.

Обговорення проблеми

Саме поняття самореалізації парадоксальне. В розмовах про самореалізацію ця парадоксальність, як правило, залишається поза увагою, –

ніби мова йде про щось цілком звичайне й зрозуміле. Між тим, поняття самореалізації говорить про щось, що з точки зору логіки є неможливим: *людина* (як правило) не є самим собою або, принаймні, *не є цілком самим собою; собою їй ще лише належить стати*, – тобто, їй ще належить реалізувати власну "самість". Такий же парадоксальний смисл має і словосполучення-імператив "бути самим собою", на якому наголошували ряд видатних філософів і письменників кінця XIX - початку XX ст. Згадаймо заклик Заратустри Ніцше: "Стань таким, яким ти є". [5, 235] Або лаконічне вираження Лесею Українкою суті трагедії героя "Лісової пісні": "не можеш ти своїм життям до себе дорівнятись". [18, 250] Як може людина не бути тим, чим вона є, (такою, якою вона є) – самим собою? Який смисл може мати вимога до людини бути самим собою, – тобто тим, ким вона і так є?

Цю парадоксальність можна виразити формулою: $Я \neq Я$. Проте зрозуміло, що за цією видимою парадоксальністю приховується смислова двозначність вживання займенника "я". Насправді мова йде про два різні $Я$ – те, якою людина вже є, і те, якою їй належить стати: $Я1 \neq Я2$. Маємо справу з образним, метафоричним вираженням ідеї, яку можна сформулювати наступним чином: наше *звичайне, наявне Я* (те, якою людина є у своїх фактичних проявах, як вона виявляє себе у своїй поведінці) співвідноситься з деякою особливою реальністю, власним інобуттям, – *ідеальним, належним Я*. Ідеальне (належне) $Я$ – це те, якою людина має бути. Вимога самореалізації – це вимога реалізувати свою ідеальну, належну "самість", – *не те, якою людина фактично є, а те, якою їй належить бути чи стати*. Важливо, що ця вимога-належність розуміється не як зовнішня (що походить від інших людей чи суспільства), а як внутрішня, що йде з ества самої людини: вона ніби присутня-прихована в фактичній людині як її *ідеальне "інобуття", яке вимагає актуалізації*. Це ідеальне $Я$ або самість мислиться як особлива (духовна) реальність. Ідея самореалізації, "буття самим собою" має сенс лише оскільки ця ідеальна самість мислиться як щось реальне, а не уявне.

Це нагадує філософію Платона, згідно з якою усі дані зовнішнім відчуттям плінні речі є недосконалими копіями реальностей вищого буттєвого порядку – вічних незмінних досконалих форм-ідей. Проте в ідеї самореалізації, як вона звичайно розумілася мислителями XIX-XX ст., міститься дуже суттєва відмінність від теорії Платона. У Платонівському світі ідей існує лише одна форма-ідея для кожної множини звичайних речей певного роду. Зокрема, в ньому є місце лише для однієї ідеї людини на всіх людей. Натомість, відмітною й визначальною рисою ідей самореалізації та "буття самим собою" є індивідуальність, неповторність кожної самості. З точки зору вчення Платона про світ ідей, існує один-єдиний взірць для всіх людей – ідея-форма людини. (Правда, в цьому Платон був не зовсім послідовний, оскільки в його вченні про ідеальну державу замість єдиної моделі-взірця для всіх людей пропонується поділ людей відповідно до трьох різних моделей-функцій – правителів, сторожів і годувальників. Мабуть, втіленням ідеї людини для нього були не окремі люди, а людське

Імператив самореалізації у сучасній філософії та психології

суспільство в цілому – держава.) З точки зору ідеалу самореалізації (буття самим собою) у кожної людини є своє власне ідеальне **Я**, відмінне від ідеальних **Я** усіх інших людей. Відмінності між людьми не зводяться до відхилень від деякого загальнолюдського ідеалу; вони (принаймні частково) закорінені у їх індивідуальних ідеальних **Я**.

Чимало релігійно-філософських і містичних вчень говорять про щось на перший погляд подібне до зазначеного поділу на звичайне **Я** та ідеальне **Я**. Вони говорять про якусь вищу духовну реальність, яку називають Богом або брахманом або вищим **Я**, про нашу тотожність із нею, про ілюзорність нашого звичайного **Я**, про досягнення містичного стану злиття людини з вищою духовною реальністю, і вбачають у такому злитті кінцеву мету духовного розвитку людини. Проте, як правило, відношення між звичайним **Я** та вищою духовною реальністю, як воно виглядає з точки зору цих вчень, відрізняється від відношення між звичайним **Я** та ідеальним **Я**, яким воно постає з точки зору ідеї самореалізації або буття самим собою, по суті так само, як і розуміння відношення між ідеями і звичайними речами в теорії Платона. Якщо навіть в цих вченнях і говориться про вище **Я**, з яким людині слід себе ототожнювати і до єдності-злиття з яким їй слід прагнути, то це вище **Я** (Бог, брахман) – одне на всіх людей і на Всесвіт, а не для кожного своє. В ідеалі цих вчень усі наші звичайні **Я** зникають, розчиняючись у Єдиному. В ідеалі самореалізації (буття самим собою) вони зберігають і розвивають свою індивідуальність і неповторність.

Філософи і письменники XIX-XX ст. підкреслювали, що буття самим собою вимагає постійних зусиль і є протилежністю самовдоволеності. Ось як писав про це іспанський філософ XX ст. Хосе Ортега-і-Гассет: “Будь-кому з нас завжди загрожує небезпека не бути самим собою – єдиним і невіддільним від свого "я". Більша частина людей постійно зраджує це "я", що змагається до буття, і, чесно кажучи, наша особистість, наша індивідуальність і є той персонаж, який ніколи не втілюється до кінця, якась хвилююча утопія, таємний міф, що кожний з нас зберігає в самій глибині душі” [13, с. 274]

Генрік Ібсен у “Пер-Гюнті”, протиставляє людинотворче прагнення бути самим собою самовдоволеності міфічних людиноподібних істот-тролів:

Троль і людина – у чім тут різниця?..

“Собою будь!” – такий девіз людини,

а наш девіз: “Троль, будь вдоволений собою!”

“Вдоволений” – у цьому слові суть... [4, с. 449]

Одне лиш слово, влучне і містке,

яке межу проводить між світами

людей і тролів... [4, с. 614]

В іншому фрагменті Ібсен підкреслює величезну складність буття самим собою:

Собою бути – значить

Себе перемагати повсякчас,

Убити власне "я". Життя віддати

Єдиній справі, до якої ти

Призначений Творцем. [4, с. 619]

У цьому фрагменті ідея *буття самим собою* ототожнюється з ідеєю *призначення, покликання*. Самореалізація – це здійснення власного покликання. *Кожна людина має унікальне, неповторне покликання, яке вона має здійснити*. У такій формі ідея самореалізації виглядає, на перший погляд, не такою "метафізичною", як роздвоєння людського **Я** на звичайне та ідеальне. Проте насправді в самому понятті *покликання* міститься те ж саме метафізичне припущення про *об'єктивне* існування якогось ідеального індивідуального взірця (\approx самості, ідеального **Я**) для кожної людини. Адже поняття *покликання* означає не *будь-який* життєвий шлях, який людина *може* обрати, а лише *одну* з усіх наявних життєвих альтернатив, – саме ту, яка *має бути* обраною та реалізованою. Разом з тим, поняття покликання допомагає краще зрозуміти смисл ідеї буття самим собою (самореалізації) і наповнити її, кожному стосовно самого себе, конкретним практичним змістом.

Як виявити особисте покликання? Згадаймо вчення про сродну працю Григорія Сковороди, а також біблійну притчу про таланти, завдяки якій слово 'талант' (яке спочатку означало грошову одиницю) набуло сучасного значення – здібностей, які людина отримала від Бога чи природи, і які вона покликана примножувати і застосовувати на благо людства. Особисте покликання людини визначається її природними схильностями і здібностями, талантами, а також обставинами, в яких вона їх мусить застосовувати. І те, й інше є об'єктивним, реальним, а не суб'єктивним, уявним, – природні здібності та зовнішні обставини, в яких їх доводиться застосовувати, "дані" людині, а не придумуються-створюються нею. Тому і її покликання, і її ідеальне **Я**-самість, що ним визначається, є реальними, об'єктивними, а не уявними, суб'єктивними.

В філософії XIX-XX ст. мали місце спроби витлумачити проблему буття самим собою як суперечність між природою людини та суспільним середовищем. Ця ідея, в дещо інших термінах, набуває популярності завдяки романтизму Руссо (від природи людина добра, поганою її роблять суспільні інституції; від природи людина вільна, але всюди перебуває у кайданах ...), через Фейєрбаха переходить в філософію Маркса (відчуження людини від власної родової сутності), набуває нового звучання у Ніцше (природна воля до влади проти християнського й демократичного декадансу). Проте людина за своєю природою є суспільною істотою. Істота з людським біологічним організмом стає повноцінною людиною лише через процес соціалізації – засвоєння мови й інших засобів спілкування, форм життєдіяльності й мислення, уявлень і знань, вироблених попередніми людьми, інтеграцію в існуючу систему суспільних відносин. Оскільки це так, то протиставлення природи людини та суспільного середовища (суспільних відносин) є невиправданим. Суспільне середовище, суспільні відносини не є чимось чужим людській природі; вони не нав'язані людям якоюсь зовнішньою силою; вони утворюються взаємодією людей. А отже, якщо існує щось таке, як людська природа, то саме вона лежить в основі різноманітних форм міжлюдської взаємодії і утворюваних на їх основі суспільних відносин.

Імператив самореалізації у сучасній філософії та психології

Багатоманітність та історична змінюваність суспільних відносин, форм людського життя (в суспільствах різних країн, цивілізацій, історичних епох, або й в одному й тому ж суспільстві), які можна розглядати як прояви людської природи, переконливо свідчать про те, що ця природа – не щось жорстке й застигле, не якась єдина чітко визначена модель, а щось дуже гнучке, "протеїстичне" (що, як міфічний Протей, може набувати найрізноманітніших форм).

Якщо взагалі має сенс говорити про людську природу, то під цим словосполученням слід розуміти множину різноманітних можливостей, якими люди наділені від природи, і з яких, у будь-якому суспільстві, може бути реалізована (актуалізована) лише деяка частина. Суспільні відносини і суспільне оточення даної людини спрямовують її розвиток на реалізацію (актуалізацію) певної частини закладених в її природі потенційних можливостей. Зворотною стороною медалі є те, що багато інших потенційних можливостей залишаються (неминуче мусять залишатися) нереалізованими. Як каже англійське прислів'я, неможливо водночас з'їсти пиріг і залишити його цілим. Хоча, якщо у Вас є пиріг, кожна з цих альтернатив є для Вас потенційною можливістю, обравши (реалізувавши, актуалізувавши) одну з них, Ви мусите відмовитися від іншої. Так само справа обстоїть з усіма іншими нашими потенційними можливостями. І в цьому годі звинувачувати погані суспільні відносини.

Дивно, але чимало впливових мислителів XIX-XX ст. у своїх соціально-філософських та етико-психологічних теоріях і проектах не враховували цієї невід'ємної властивості людських потенційних можливостей – виключати інші потенційні можливості. Одним з найяскравіших прикладів є міркування молодого Маркса, який в "Німецькій ідеології" викривав капіталізм та усі інші форми суспільних відносин, що ґрунтуються на поділі праці, протиставляючи їм майбутнє комуністичне суспільство: "... як тільки впроваджується поділ праці, кожен має особливу, виключну сферу діяльності, яка йому нав'язується і якої він не може уникнути. Він є мисливцем, рибалкою, чабаном або критичним критиком, і мусить ним залишатися, якщо не хоче втратити свої засоби для життя; тоді як у комуністичному суспільстві, де ніхто не має однієї виключної сфери діяльності, але кожен може набути майстерності в будь-якій справі, в якій побажає, суспільство регулює загальне виробництво і таким чином робить для мене можливим робити сьогодні одне, а завтра інше, полювати зранку, рибалити опівдні, доглядати худобу ввечері, критикувати по обіді, залежно від мого настрою, ніколи не стаючи мисливцем, рибалкою, чабаном або критиком." [9, с. 33]

Цьому відповідає екзальтований образ комуністичної панацеї, змальований Марксом в "Економічно-філософських рукописах 1844 р.": "Комунізм як позитивне скасування приватної власності – цього самовідчуження людини – і в силу цього як справжнє привласнення людської сутності людиною і для людини; а тому як повне, таке, що здійснюється свідомо й зі збереженням усього багатства попереднього

Сепетий Д.П., 2012

розвитку, повернення людини до самого себе як людини суспільної, тобто людяної. Такий комунізм, як завершений натуралізм, дорівнює гуманізму, а як завершений гуманізм дорівнює натуралізму; він є *справжнє* розв'язання суперечності між людиною і природою, людиною і людиною, справжнє розв'язання спору між існуванням і сутністю, між опредмечуванням і самоутвердженням, між свободою і необхідністю, між індивідом і родом. Він – вирішення загадки історії, і він знає, що він є це вирішення” [6, с. 93]. Найважливіша риса майбутнього комуністичного суспільства, як його бачив молодий Маркс, – це всебічний, повний розвиток і реалізація людських здібностей і потреб: “на місце *економічного багатства* ... стають *багата людина* і *багата людська* потреба. Багата людина – це в той же час людина, що *потребує усієї повноти людських проявів життя*, людина, в якій її *власне здійснення виступає як внутрішня необхідність, як потреба*” [6, с. 96]. Зрозумілою є привабливість марксівської комуністичної утопії і емоційне несприйняття її критики: Ви що, проти “повноти людських проявів життя”, проти “багатої людини, в якій її власне здійснення виступає як внутрішня необхідність, як потреба”, проти “повернення людини до самої себе як людини суспільної, тобто людяної”, проти розв'язання суперечності між людиною і природою, людиною і людиною, існуванням і сутністю, опредмечуванням і самоутвердженням, свободою і необхідністю, індивідом і родом?!! Здається, що треба бути якимось нелюдом, щоб заперечувати проти такого. Ніхто й не заперечує. Натомість, критики марксизму (і соціалізму загалом) вказують на наступне. По-перше, ці гучні гарні гасла мають доволі туманний зміст. Взяти хоча б ті фрази, які прямо стосуються проблеми самореалізації: “Власне здійснення” – це здійснення чого? В чому саме воно має полягати? Де в контексті матеріалістичної філософії Маркса можливо знайти місце для того ідеального **Я** або самості, яка не збігається зі звичайним **Я** і вимагає власної реалізації? Що включає в себе “повнота людських проявів життя”? До полювання, рибальства, вівчарства і критики додамо усі інші різновиди праці, плюс усі форми використання й гаяння дозвілля, які будь-коли будь-ким в історії людства застосовувалися, плюс... Щоб усе це перепробувати, не вистачить часу багатьох людських життів. До того ж, намагатися перепробувати усе, що можливо, – це аж ніяк не “власне здійснення”; це гаяння часу, в якому людина може себе лише загубити. А хіба алкоголізм і наркоманія, крадіжки, вбивства, різні форми садизму й мазохізму не є людськими проявами життя? Зрозуміло, що Маркс не це мав на увазі. Зрозуміло, що йдеться про ідеал різнобічно (естетично, інтелектуально, фізично) розвиненої особистості, яка максимально розвиває й реалізує свої *позитивні* можливості. Але цей ідеал має сенс лише за припущення, що існує деяка *об'єктивна* ціннісна “система координат”, в якій різні можливості набувають більшої або меншої позитивної чи негативної ваги; так що мірою “власного здійснення” (самореалізації) людини може бути її наближення до максимальної реалізації позитивного ціннісного потенціалу. Проте це прямо суперечить сповідуваному Марксом і Енгельсом моральному релятивізму (що особливо виразно, як нігілізм,

задекларований у “Маніфесті Комуністичної партії”, але підтверджується і в пізніших працях).

По-друге, за цими гарними гаслами в марксизмі не стоїть ніякої реалістичної, детально розробленої й обґрунтованої соціально-економічної моделі, яка витримувала б критичний аналіз. (Варто звернути особливу увагу на працю видатного австрійського економіста й філософа Л.фон Мізеса "Соціалізм", що вийшла друком у 1921 р. і досі залишається найповнішою і найґрунтовнішою економічною й соціологічною критикою усіх версій соціалізму як політики, яка прагне до ліквідації приватновласницької ринкової конкурентної економічної системи і “створення соціального порядку, за якого усі засоби виробництва осуспільнені” [12, с. 25].) Натомість, ці гасла виражають безпідставне переконання, що джерелом усіх лих є приватна власність, і з її скасуванням у майбутньому комуністичному суспільстві (яке неодмінно настане) наш світ стане земним раєм, в якому кожний зможе робити усе, що хоче, і отримуватиме усе, що йому потрібно.

Пізніше, у зрілого Маркса, до цього додалася віра в те, що він відкрив закони історичного розвитку, які неминуче ведуть до комунізму. З іншого боку, сама райська візія комунізму суттєво поблідла: автор "Капіталу" усвідомив, що навіть за комунізму буде необхідним поділ праці і, отже, сфера матеріального виробництва залишатиметься “царством необхідності”: “Царство свободи ... за природою речей лежить по той бік сфери власне матеріального виробництва”. Лише тут (тобто у вільний від професійної виробничої діяльності час) “починається розвиток людських сил, який є самоціллю, справжнє царство свободи”. При цьому Маркс вірив (безпідставно), що за комунізму буде діяти максимально раціональна організація матеріального виробництва “з найменшою затратою сил і за умов, найбільш гідних їх людської природи й адекватних їй”, що, зокрема, дасть змогу забезпечити головну умову розширення “Царства свободи” – скорочення робочого дня [7, с. 355].

Критики також відзначають самосуперечливість вчення Маркса у відношенні до ідеї відчуження людини від власної родової сутності у капіталістичному суспільстві і повернення до цієї сутності у комуністичному суспільстві: “Поняття "відчуження" сутності людини має сенс лише за умови визнання певної незмінної сутності, "істинної природи" людини, яка викривляється певним "неістинним" суспільством... До такого розуміння людини Маркс і схилився в "Рукописах 1844". Однак майже одночасно в "Тезах про Фейєрбаха" він проголошує, що така родова сутність людини не існує, що сутність людини – це сукупність суспільних відносин... Але якщо така усталена сутність не існує, то не має сенсу і поняття "відчуження": людина, сформована в будь-якому суспільстві, буде почувати себе відповідною відносинам цього суспільства” [15, с. 142-143].

Один з найбільш цікавих філософів і психологів ХХ ст., Еріх Фромм, зазнав великого впливу праць Маркса. Як і багато інших неомарксистів другої половини ХХ ст., Фромм намагався переосмислити-гуманізувати

творчу спадщину Маркса у світлі щойно вперше опублікованих (у 1932 р. – німецькою, у 1959 р. – англійською мовою) “Економічно-філософських рукописів 1844 р.” та інших праць молодого Маркса. Особливо вплинули на Фромма і стали лейтмотивом його власних праць: пафос самореалізації; критика капіталізму за те, що він нібито не створює для неї сприятливих умов; віра в майбутній досконаліший (соціалістичний) лад, за якого розвиток та реалізація людиною усіх притаманних їй можливостей стане панівною ціннісною установкою. Так, у праці "Людина для себе" Фромм (підкріплюючи свої погляди висловлюваннями Аристотеля та Спінози) запропонував власну загальну етичну теорію – теорію *гуманістичної етики*, яку він протиставляв водночас *авторитарній етиці* (етиці, яка вимагає безумовного дотримання норм, прийнятих у даному суспільстві, а походження цих норм пояснює вимогами якогось вищого могутнього авторитета, – найчастіше, Бога) та руйнівному для етичного мислення *моральному релятивізму*.

В деякому відношенні, етична теорія Фромма є (за його власним зізнанням) розвитком теорії гедонізму, яка ототожнює добро із задоволенням, а зло зі стражданнями. Проте Фромм визнає вади звичайного гедонізму, і пропонує деякі ідеї, які, на його думку, дозволяють їх уникнути. Насамперед, йдеться про необхідність розрізнення нижчих і вищих задоволень. Це розрізнення знаходимо ще в засновника гедоністичного напрямку в етиці Епікура; на ньому наголошував також один з найвпливовіших представників англійського утилітаризму (напряму, спорідненого з гедонізмом) ХІХ ст. Джон Стюарт Міль. Проте бракувало переконливого обґрунтування цього поділу. Фромм вважав, що таке обґрунтування можливе на основі розрізнення, з одного боку, радості або щастя як тривалого, постійного позитивного емоційного стану, який відповідає гармонійному розвитку й самореалізації людської особистості, та, зі іншого боку, задоволення як тимчасового, швидкоплинного приємного відчуття. На думку Фромма, лише перше, а не друге, дозволяє адекватно розрізняти добро і зло. Добро – це все те, що веде до розвитку й реалізації людиною усіх притаманних їй можливостей і, як наслідок, до радісного, щасливого душевного стану; зло – те, що шкодить такому розвитку.

Тобто, етична теорія Фромма – це не гедонізм (вчення про те, що “кінцевою метою”, якою керується і має керуватися людина, є максимізація задоволень і мінімізація страждань), а евдемонізм – вчення про те, що вищою метою людини, яка лежить і в основі етики, є прагнення до щастя; при цьому стверджується, що відмінність між щастям й задоволенням є не кількісною, а якісною: щастя – це не велика кількість задоволень з малою кількістю страждань, а якісно інший (порівняно з задоволеннями) душевний стан. До цього Фромм додає твердження про те, що щастя невіддільно пов’язане з повнотою реалізації людиною своїх потенційних можливостей. Отже, маємо два головні положення: 1) про якісну (а не кількісну) відмінність між щастям та задоволеннями та 2) про невіддільність щастя від “повноти реалізації людиною своїх потенційних можливостей”.

Фромм поєднує ці положення зі своєю теорією про основні орієнтації характеру – рецептивну, експлуататорську, накопичувальну, ринкову та продуктивну. Орієнтація характеру є чимось постійним, тому саме вона становить передумову для відповідного емоційно-душевного стану. Натомість, швидкоплинні задоволення і страждання залежать не стільки від характеру людини, скільки від зовнішніх обставин. Душевний стан радості (щастя) Фромм напряду пов'язує з продуктивною орієнтацією. Людина з продуктивною орієнтацією не стане витратити життя на гонитву за вульгарними задоволеннями, які лише ненадовго приносять приємне відчуття, після чого душевна порожнеча породжує нудьгу й невдоволення; вона знаходитиме підстави для щастя (радості) у багатстві і постійному збагаченні власного внутрішнього світу та у відносинах з близькими людьми.

В етико-психологічній теорії Фромма є багато цікавого, вартого уваги й роздумів. На мою думку, це насамперед стосується його вчення про головні орієнтації характеру та зв'язок продуктивної орієнтації зі щастям. Проте теорія Фромма має також і слабкі місця. На мою думку, її найслабшим місцем є визначення критерію й мети моральності – “реалізація людиною закладених в ній можливостей” [24, с. 134], “зростання й розвиток усіх можливостей людини” [24, с. 126], “повний розвиток своїх можливостей, самого себе як людської істоти” [24, с. 196], “обов'язок стати самим собою, розвинути те, що в індивіді закладене потенційно” [24, с. 34], “стати тим, чим ми потенційно є” [24, с. 42]. Тут виникають – і не знаходять відповіді – ті ж головні питання, що й до “повноти людських проявів життя”, “власного здійснення” у Маркса. (Міркування Фромма про соціально-економічні умови реалізації цього ідеалу, найбільш детально викладені у праці “Здорове суспільство”, також виявляють брак розуміння механізмів функціонування і взаємозв'язків економічних інституцій та їх зв'язку зі свободою, необізнаність з ґрунтовною й нищівною економічною критикою соціалістичних теорій в працях Людвіга фон Мізеса, Фрідріха фон Гаєка, Мільтона Фрідмана та інших визначних економістів і філософів ХХ ст.)

Той же головний недолік має і спроба наукового визначення об'єктивних моральних цінностей іншого впливового психолога-філософа ХХ століття Абрахама Маслоу. Для теорій Маслоу ключовим є поняття *самоактуалізації*, яке означає те саме, про що в цій статті так багато говориться, – актуалізацію (розвиток і реалізацію) людиною своїх потенційних можливостей. Причому Маслоу вважає, що це поняття дає можливість розв'язати головну етико-філософську проблему (яку багато філософів вважають нерозв'язною) – дуалізм фактів і норм (цінностей), наявного й належного. Суть проблеми в тому, що з фактів (будь-яких – біологічних, психологічних, соціальних), – того, що є, має місце в дійсності, – логічно не слідує ніякі висновки про те, що має бути, повинно (в моральному сенсі) мати місце, – зокрема, як людина повинна чинити, які вчинки є добрими (належними), а які поганими (неналежними) і т.д. Маслоу

стверджує, що його теорія розв'язує проблему дуалізму фактів і норм (наявного й належного): такого дуалізму насправді немає; вищі об'єктивні цінності можливо виявити, дослідивши вільний вибір “найкращих”, найбільш “психологічно здорових”, самоактуалізованих людей:

“Я стверджую, що вільний вибір таких людей, які здійснили себе (в тих ситуаціях, коли справді є з чого вибирати) може описово вивчатися як природна система цінностей, яка не має нічого спільного з упередженнями дослідника, тобто "наукова". Я не кажу: "Вони повинні вибрати це або те". Я кажу усього лише наступне: "Помічено, що здорові люди, яким надано свободу вибору, вибирають це або те". Це усе одно, що запитати: "Якими є цінності найкращих людських істот?", замість того, щоб запитувати: "Якими мають бути їх цінності?" (Порівняйте це з переконанням Аристотеля, що "речі, які є цінними й приємними для доброї людини, насправді є цінними й приємними".)” [11, с. 78]

На мою думку, такі міркування зовсім не розв'язують проблеми дуалізму фактів і норм, а демонструють нерозуміння цієї проблеми, а також дуже наївну й некоректну "логіку":

- Які цінності об'єктивні?
- Ті, які обирають найкращі люди?
- А які люди найкращі?
- Ті, які обирають об'єктивні цінності.

Справді, хто ті люди, які, на думку Маслоу, мають слугувати за еталон "природної", "наукової" системи цінностей? Маслоу називає їх “найкращими”, найбільш (психологічно) “здоровими”, самоактуалізованими, такими, що здійснили себе. Але що це значить? За якими критеріями люди зараховуються або не зараховуються до цієї елітної категорії? Ось як пояснює це сам Маслоу:

“Вихідне клінічне визначення самоактуалізованої особистості, на базі якого ми відбирали піддослідних, складалося з позитивного та негативного критеріїв. В якості негативного критерію ми обрали відсутність неврозів, психозів, психопатичних рис характеру, а також виразних невротичних або психопатичних тенденцій... В якості позитивного критерію ми прийняли наявність ознак самоактуалізації – цей набір симптомів досі точно не визначений. В найзагальнішому вигляді ми визначали самоактуалізовану людину як індивідуума, який у змозі здійснювати свої таланти, здібності, можливості.” [10, с. 304] (Виділення курсивом моє. – Д.С.)

Отже, критерієм виступає вельми невизначена і навантажена ціннісними уявленнями характеристика: “змога здійснювати свої таланти, здібності, можливості”. У самому критерії відбору вже закладено ті цінності, які і будуть виявлені у вільному виборі відібраних за цим критерієм людей. Адже коли говориться про “змогу здійснювати свої таланти, здібності, можливості”, то йдеться зовсім не про змогу здійснювати *будь-які* таланти-здібності-можливості. Очевидно, що тут не йдеться про такі можливості, як можливість ледарювати, або можливість випити за життя велику кількість алкоголю, вкрасти багато грошей, вбити багато людей... Йдеться лише про ті

можливості, які дослідник (або група дослідників) вважає позитивними, вартими реалізації. У відборі таких можливостей вже закладені ті цінності, які будуть виявлені у вільному виборі піддослідних. Якби піддослідні обиралися за таким критерієм як реалізація можливості лежати на дивані й плювати у стелю, то у їх вільному виборі були б виявлені зовсім інші цінності! І це Маслоу називає “природною системою цінностей, яка не має нічого спільного з упередженнями дослідника, тобто "науковою"”?!

Нехай читача не вводять в оману медична термінологія. "Здоров'я", про яке пише Маслоу, – це щось інше, аніж здоров'я у звичайному медичному смислі (відсутність хвороб, які визначаються через певні тілесні пошкодження-дисфункції). Правда, поняття здоров'я у Маслоу включає в себе подібний до медичного “негативний критерій” – “відсутність неврозів, психозів, психопатичних рис характеру, а також виразних невротичних або психопатичних тенденцій”. Але все ж поняття здоров'я у Маслоу має з медичним поняттям здоров'я не набагато більше спільного, аніж моя комп'ютерна миша з маленькою сіренькою тваринкою-гризуном з довгим шилоподібним хвостиком.

По-перше, в психології навіть "негативний критерій" здоров'я є дуже розмитим; психіатри і психотерапевти часто кваліфікують як "психічні патології" будь-що, що не відповідає їх власним або прийнятим у суспільстві уявленням про те, як має поводитися і почуватися "нормальна" людина. Не лише в Радянському Союзі, де в часи Хрущова й Брежнєва багатьох дисидентів тримали у психіатричних лікарнях (лише психічно хворий може бути невдоволеним радянською системою!), але й в демократичних країнах заходу ще якихось 50-100 років тому у психіатричну лікарню поміщали дуже багато людей за цілком абсурдними, з точки зору сучасних уявлень, ознаками "психічної патології". По-друге, коли до цього “негативного критерію” психічного здоров'я додається ще й такий “позитивний критерій” як самоактуалізація (“змога здійснювати свої таланти, здібності, можливості”), то медицина й наукова об'єктивність мають із цим дуже мало спільного.

До речі, подібне “позитивне” поняття здоров'я вводить і широко використовує також і Еріх Фромм (особливо, у праці “Здорове суспільство”). По-суті він ототожнює психічне здоров'я з продуктивною орієнтацією характеру; відповідно, орієнтація на інші цінності вважається хворобливою, формою психічною патології; тому й сучасне суспільство (в якому переважає ринкова орієнтація) є, на думку Фромма, хворим.

Віктор Франкл називав вчення про те, що об'єктивні цінності, моральність та смисл життя зводяться до повного розвитку й реалізації людиною усіх притаманних їй можливостей, потенціалізмом і піддавав його критиці, як таке, що насправді не вирішує проблему цінностей, а приховує її: “... відштовхуючись від історичного прецеденту Сократа, запитаємо себе: ким би він став, якби усі приховані в ньому потенції справді були реалізовані? Сам Сократ не приховував, що поряд з іншими можливостями в ньому була закладена можливість стати злочинцем. Про що це говорить?

Про те, що справа не у здійсненні якихось можливостей... Справа у тому, щоб прагнути не до можливого, а до належного. ...справжня проблема відсувається вбік і навіть затушовується тими, хто весь час говорить лише про реалізацію можливостей, – *потенціалістами*, як їх можна було б назвати. Істинною проблемою була, є і залишається проблема цінностей, і ми не можемо ухилитися від зіткнення з ціннісною проблематикою, приймаючи рішення, яка з існуючих можливостей *гідна* реалізації... ..потенціалізм намагається усунути закорінену в сутності людини і тому нездоланну й необхідну напругу між наявним и належним...” [19, с. 70-71] “Усе людське буття неминуче й необхідно протікає ... в полі напруги між наявним і належним...” [19, с. 73-74] (Курсив В.Франкла.)

“Потенційно” кожна людина є (тобто може стати) і святим, і злочинцем; вона може самовіддано допомагати іншим людям, полегшувати їх страждання, рятувати їх життя, а може вбивати чи байдуже спостерігати; людина може стати робітником, інженером, лікарем чи вчителем, фізиком, істориком чи філософом, – усе се – реальні можливості, серед яких людина мусить робити вибір. Обираючи для реалізації деякі з можливостей, людина тим самим відмовляється від реалізації багатьох інших, альтернативних можливостей. Як формулює це Морис Фрідман, “потенціал – це лише початок, ви повинні обрати одну річ і залишити тисячу речей нереалізованими” [22, с. 92].

На противагу потенціалізму, Віктор Франкл відстоює точку зору, що життєві смисли або цінності (“універсалії смислу” [21, с. 288]) мають розглядатися як особлива *об’єктивна* реальність (вони не придумуються і не створюються людьми за їх забаганкою, а мають бути знайденими, виявленими у конкретній життєвій ситуації конкретної людини), яка є фундаментальною для морального мислення. Об’єктивні життєві смисли й цінності неможливо вивести ні з яких інших (морально нейтральних) цілей, – у тому числі задоволення, щастя або реалізації потенційних можливостей. Навпаки, реалізація потенційних можливостей має спрямовуватися об’єктивними життєвими смислами-цінностями: слід прагнути реалізувати не усі можливості (усі можливості реалізувати неможливо), і не будь-які можливості, а ті з наявних можливостей, реалізація яких буде водночас реалізацією об’єктивних життєвих смислів-цінностей. Щодо задоволення і щастя, то вони мають бути не метою, а побічним ефектом від здійснення життєвих смислів-цінностей [20, с. 30-34].

Цінності і життєві смисли невіддільно пов’язані з “феноменом, ... фундаментальним для розуміння людини: з самотрансценденцією людського існування”. “...людське буття завжди орієнтоване назовні на щось, що не є ним самим, на щось чи на когось: на смисл, який необхідно здійснити, чи на іншу людину, до якої ми тягнемось з любов’ю. У служінні справі чи любові до іншого людина здійснює сама себе. Чим більше вона віддає себе справі, чим більше вона віддає себе своєму партнеру, тим у більшій мірі вона є людиною і тим у більшій мірі вона стає самою собою.” [20, с. 29-30]

Висновки

Імператив самореалізації у сучасній філософії та психології

Філософи, письменники, психологи, які визначають мету життя людини в термінах самореалізації, самоактуалізації, "реалізації людиною усіх притаманних їй можливостей", "повного розвитку своїх можливостей" і т.п., насправді мають на увазі не *усі* чи *будь-які* можливості, які людина може розвинути й реалізувати, а ті з них, які є *ціннісно позитивними і якнайбільш значущими*. Та "самість", до реалізації-актуалізації якої вони прагнуть, – це не те, якою людина *вже є*, а те, якою їй *ще належить стати*, долаючи своє наявне буття, *трансцендуючи* себе у належному напрямку – напрямку з найвищим позитивним ціннісним потенціалом. А отже, ідеал самореалізації осмислюється через ототожнення з самотрансценденцією. Поняття ідеального (належного, вищого) **Я**-самості, об'єктивних цінностей, життєвих смислів тощо позначають напрямок самотрансценденції.

Перспективи подальших досліджень

Подальшого дослідження й осмислення потребують питання про підстави об'єктивної значущості цінностей; про змістовне наповнення ідеї належного **Я**-самості як напрямку самореалізації-самотрансценденції людини, який визначається її потенційними можливостями у її життєвому контексті та об'єктивними цінностями; про значення цих морально-ціннісних ідей для розуміння природи людини і дійсності.

Список літератури

- 1.Буковский В. И возвращается ветер... – М.: Захаров, 2007. – 400 с.
- 2.Глузман С. Вторжение в мозг // Век XX и мир. - №5. – 1990. – С.40-45.
- 3.Григоренко П. Вітер зустрічний. – К.: Книга роду, 2008. – 432 с.
4. Ибсен Г. Пер-Гюнт. // Ибсен Г. Собрание сочинений в 4-х т. – Т.2. – М.: Искусство, 1956. – С.381-636.
- 5.Ніцше Ф. Так казав Заратустра. – К.: Основи, 1993. – С.7-326.
- 6.Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.42. – К.: Політвидав, 1976. – С.41-174.
- 7.Маркс К. Капітал. Т.3. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.25. – Ч.2. – К.: Держполітвидав УРСР, 1965. – 511 с.
- 8.Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест комуністичної партії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – Т.4. – С.419-459.
- 9.Маркс К. Німецька ідеологія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – Т.3. – С.7-544.
- 10.Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Питер, 2008. – 352 с.
- 11.Маслоу А. На подступах к психологии бытия. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – 138 с.
- 12.Мизес Л. Социализм. Экономический и социологический анализ. – М.: Catallaxy, 1994. – 416 с.
- 13.Ортега-и-Гассет Х. Человек и люди // "Дегуманизация искусства" и другие работы. Эссе о литературе и искусстве. Сборник. – М.: Радуга, 1991. – С.267-386.
- 14.Плющ Л. У карнавалі історії. – К.: Факт, 2002. – 632 с.

15. Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія. – К.: Академія, 2001. – 576 с.
16. Сас Т. Фабрика безумия. – Екатеринбург: Ультра. Культура, 2008. – 512 с.
17. Сас Т. Цілюще слово – його минуле, сучасне і майбутнє // Гуманістична психологія: Антологія. У 3-х т. – Т.2. Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – К.: Пульсари, 2005. – С.130-143.
18. Українка Л. Лісова пісня // Українка Л. Зібрання творів у 12 т. – Т.5. – К.: Наукова думка, 1976. – С.201-293.
19. Франкл В. Потенціалізм и калейдоскопизм // Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – С.70-74.
20. Франкл В. Человек пред вопросом о смысле // Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – С.24-44.
21. Франкл В. Что такое смысл // Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – С.284-307.
22. Фрідман М. Роль філософії у гуманістичній психології // Гуманістична психологія: Антологія. У 3-х т. – Т.2. Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – К.: Пульсари, 2005. – С.89-99.
23. Фромм Э. Здоровое ощество. М.: АСТ, 2006. – 544 с.
24. Фромм Э. Человек для себя. – М.: АСТ, 2006. – 352 с.
25. Чехов А.П. Палата №6 // Чехов А.П. Избранные произведения в 3-х т. – Т.2. – М.: Художественная литература, 1964. – С.233-286.

Надійшла до редакції 27.01.2012

Д.П.СЕПЕТЫЙ

Запорожский государственный медицинский университет

ИМПЕРАТИВ САМОРЕАЛИЗАЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОСОФИИ И ПСИХОЛОГИИ

В статье в историко-философском контексте раскрывается содержание идеи самореализации с присущими ей неявными предположениями о природе человеческой "самости"; анализируется толкование этой идеи в философско-психологической литературе ХХ ст.

самореализация, самотрансценденция, самость, смысл, ценность, метафизический, актуализация, должное, потенциал, возможность

D.SEPETY

Zaporizhzhya State Medical University

IMPERATIVE OF SELF-REALIZATION IN MODERN PHILOSOPHY AND PSYCHOLOGY

The article explicates in historical-philosophical context meaning of the idea of self-realization with its inherent implicit suppositions about the nature of human self; it analyses the interpretation of this idea in philosophical and psychological literature of XX century.

self-realization, self-transcendence, selfhood, meaning, value, metaphysical, actualization, proper, potential, possibility